

Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Afrika'da Türk-Fransız Mücadelesi: Canet Sorunu (1906-1912)*

According to Ottoman Archive Documents Turkish-French Struggle in Africa: Canet Question (1906-1912)

Abdullah ÖZDAÇ**

Öz

Sanayi devrimiyle yeni bir dünya düzeninin kurulmaya başlandığı 19. yüzyılda batılı devletler dünyanın birçok bölgesini sömürgeleri altına almışlardır. Sömürgecilik faaliyetleri kara kıta Afrika'nın da kapısını çalmış, İngiltere ve Fransa'nın öncülüğünde kıtanın birçok bölgesi batılı devletler tarafından taksim edilmiştir. İngiliz ve Fransız nüfuz bölgelerinin Türk idaresindeki bölgelerle çatışması Osmanlı idaresiyle taraf devletlerin ilişkilerini belirleyen en önemli etkenlerden biri olmuştur. İngilizlerin Sudan ve Mısır, Fransızların Cezayir, Tunus ve Orta Afrika'daki faaliyetleri sadece Osmanlı tarihi açısından değil aynı zamanda Afrika tarihi hatta sömürgecilik tarihi açısından da önemli bir kırılma noktasını oluşturmuştur. Bu bağlamda bu çalışmada kaleme alınan Canet Sorunu da Fransızların genişlemeci politikalarının bir sonucu olarak Sahra'da Türk-Fransız çekişmesini göstermektedir. Fransızların Kuzey Afrika ile Orta Afrika sömürgelerini birbirine bağlamak ve ticaret yollarını kendi lehine Cezayir topraklarına çevirmek amacıyla Sahra'ya nüfuz etme çabası büyük bir merkez olmadığı hâlde jeopolitik öneminden dolayı Canet'i 20. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkarmıştır. Taraf devletlerin Canet'i kendi nüfuz bölgelerinden kabul etmeleri ve zaman zaman sert güce başvurmaları meselenin önemini artıran etkenlerden olmuştur. Ancak yinede tarafların diplomatik yollarla meselenin çözümüne eğilmiş olmaları özellikle bu soruna dikkate değer farklı bir bakış kazandırmıştır. Bu arada Sahra'nın vazgeçilmez aktörü Tevarikler de Türk-Fransız ilişkilerinde belirleyici rol oynamıştır. 1906'dan itibaren belirgin bir şekilde su yüzüne çıkan Canet Sorunu, 1912 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasını terk etmesiyle Fransızlar lehine sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Canet, Fizan, Büyük Sahra, Sömürgecilik, Fransa.

Abstract

In the nineteenth century, when a new world order began to be established by the industrial revolution, the Western States colonized many regions of the world. Colonial activities came the gate of black continent Africa, and many parts of the continent was partitioned by western states under the leadership of Britain and France. The conflict between the British and French territories in the Turkish administration was one of the most important factors determining the relations of the states with the Ottoman administration. The activities of the British in Sudan and Egypt, and the French in Algeria, Tunisia and Central Africa, not only in terms of Ottoman history, but also in the history of African and even colonialism, constituted a major break point. In this context, the Canet Problem, which has been taken up in this study, shows Turkish-French competition in the Sahara as a result of the expansionist policies of the French. The Canet is on the scene of history in the early 20th century because of its geopolitical importance in spite of not a big settlement due to the fact that France's penetration to the Sahara with

* Makale Geliş Tarihi: 25.04.2017, Kabul Tarihi: 01.02.2018

** Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih ABD.

Gazisi

Akademik
Bakış

237

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

the aim of linking North Africa and Central African colonies, and turning trade routes into Algerian lands for their own benefit. The importance of the issue increased since both states claimed Canet as their own territory of influence and applied hard power. However, the fact that these states have tended to resolve their concerns through diplomatic channels has given a different perspective to this problem. In the meantime, Sahara's indispensable actor Tevariks also played a decisive role in Turkish-French relations. The Canet Problem, which emerged prominently from 1906, was closed for favour of the French in 1912, when the Ottomans abandoned the African continent.

Key Words: Canet, Fezzan, Great Sahara, Colonialism, France.

Giriş

19. yüzyılda sömürgecilik faaliyetleri doruk noktasına ulaştığında özellikle İngiltere ve Fransa kendi sömürge bölgelerini Afrika kıtasına kaydırılmışlardı. Batı Akdeniz'de söz sahibi olmak isteyen Fransa hemen karşı kıyısında bulunan ve önceden beri üzerinde hesap yaptığı Cezayir'i 1830'da işgal etti. Böylece Kuzey Afrika'da Fransız egemenliği başlamış oldu. Bundan sonra Fransızların Afrika üzerindeki faaliyetleri Osmanlı Devlet adamları tarafından yakından takip edilecekti¹. Süveyş Kanalı'nın 1868'de açılmasıyla birlikte dünya ticareti yön değiştirmiş, Mısır'ın önemi giderek artmıştı. Dolayısıyla İngilizler Uzak Doğu sömürgelerini kontrol etmek için Mısır'ı 1882'de işgal etti. Tunus zaten bundan bir yıl önce 1881'de Fransızlar tarafından işgal edilmişti. 19. yüzyılın sonlarına doğru Afrika kıtasına ağırlığını koyan güçler İngiltere ve Fransa olmuştu. 1885'te İngiltere Sudan'a doğru genişlemiş, Kızıl Deniz limanlarına hâkim olmaya başlamıştı². Bu bağlamda genellikle İngilizler Güney Afrika ile Doğu Afrika'da; Fransızlar Batı ve Orta Afrika üzerinde faaliyet göstermekteydiler.

Fransızların Orta Afrika'daki faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin Afrika arazilerini de içine alıyordu. Bu ise Canet'te olduğu gibi iki taraf arasında bazı zamanlarda anlaşmazlığa neden oluyordu. Tevariklerin³ Emnen Kabilesi'nin yaşadığı Canet vahası coğrafi önemi nedeniyle Fransızların ilgi alanına girmişti. Çünkü Fransızlar, Kuzey Afrika sömürgeleri ve hâkimiyetlerinde bulunan Merkezi Afrika'daki Kongo'ya kadar olan arazileri birleştirmek istiyorlardı. Cezayir'e

1 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 182.

2 İngiltere'nin Sudan'ı işgali ve üzerindeki politikaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mekki Şibeika, *British Policy in the Sudan*, Oxford University Press, London 1852, s. 351-373; Ayrıca bkz. P.M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, Weidenfeld and Nicolson, London 1961, s. 85, 90.

3 16. yüzyıldan itibaren Akdeniz sahilinden Gademis'e kadar uzanan topraklarda bulunan Berberi Sahnece kabilesinin küçük kollarından "Targa" kabilesine nisbetle Araplar tarafından bölgede yaşayanlara "Tevarik" adı verilmiştir. Bu kelimenin "Terk" kökünden türeyerek "terkedilmiş" manasına geldiği de ileri sürülmektedir. Bunlar Batı dillerinde Touareg, Tuareg, Twareg, Tawariq gibi adlarla ifade edilmektedirler. Osmanlı döneminde Sahra bölgesinin vazgeçilmez sakinleri olan Tevarikler, önemli merkezleri Gademis'in yanı sıra Fizan sancağına bağlı Merzuk, Gat, Temassinin, Tarat, Feyût, Bereket, Canet gibi bölgelerde yaşamışlardır. Buna ilaveten Cezayir'in muhtelif bölgelerinde dağınık hâlde yaşayan Tevarikler de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kavas, "Tevarik", *TDVİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 581.

bağlı sahra arazisi güneyde Hoggar arazisine kadar gidiyordu. Bu arazi takip edildiğinde güneye doğru Nijerya havzasına ulaşılmaktaydı. Bu mevkiiler “Ayer” ve “Zinder” bölgeleri de dâhil Fransızların Sudan sömürge dairesine girmektedir. Cezayir’i Kongo’ya bağlamak için bu noktaları takip ederek ilk olarak güneye ve sonrada Zinder’den itibaren doğuya doğru Çad Gölü’nü kuzeyden dolaşarak Kanim/Ganem vadisi boyunca Kongo’ya gitmek gerekiyordu ki, bu hat oldukça uzun bir mesafeyi teşkil etmekteydi. Fransızların takip etmekte oldukları hat Akdeniz’den Kongo’ya şu şekilde tesis olunmuştu: Gabes Körfezi-Temasinin-Canet-Cebadu-Kavar-Kanim/Ganem-Vaday-Kongo⁴. Dolayısıyla Canet, Sahra’da Fransızlar açısından bu merkezleri birbirine bağlayan önemli bir menzil noktasını oluşturmaktaydı⁵.

Afrika’da genişleme amacı gütmemesine rağmen Trablusgarp vilayetinin güvenliği ve ticari hayatının canlılığını bakımından Canet, Osmanlı Devleti için önemliydi. Zaten Gat’ın 1875’te Türk idaresine girmesiyle bölgedeki Tevarikler Osmanlı egemenliğini kabul etmişlerdi⁶. Bu durum Canet bölgesindeki Tevarikler üzerinde de etkili olmuş, Osmanlı yerel idarecileri ile yakın ilişkiler geliştirmişlerdi. Bu bile bölgeye nüfuz etmek isteyen Fransızlarla bir sorun yaşanmasına yeterli bir sebepti.

Canet, Osmanlı Devleti’ne bağlı Fizan sancağının Gat kazasına 150 km. mesafede bir bölgeydi. Canet havzası, Gat kazasının güneyinden başlayarak kuzey-batıya doğru devam eden, Tasilli dağ silsilesinin güney eteklerinde yer alan Edmar ovasında bulunuyordu. Bu bölgelerde özellikle Sahra boyunca hemen her yerde görülen Tevarikler yaşamaktaydılar. Gat ve Merzuk beldeleri gibi Canet bölgesi de Gademis ve Trablus’tan Ayir yoluyla Zinder’e, Kano’ya giden kervanların yolu ve Gat’tan Hoggar Tevariklerinin sakin olduğu yolların ve geçitlerin güzergâhında bulunmaktaydı. Bu nedenle Orta Afrika’dan yapılan transit ticaretin önemli noktalarından biriydi. Canet bölgesi, Trablusgarp vilayetinin en güney ucundaki Gat kazasına girişte bir kapı görevinde bulunmaktaydı. Bu bölge gerek ticari faaliyetler ve gerekse vilayetin güvenliği açısından oldukça önemli bir konumdaydı. Canet bölgesi Gat’a yakın olmasına rağmen arazilerinin engebeli olmasından dolayı kafileler bu mesafeyi yedi, sekiz günde ancak alabiliyordu⁷.

Tevarikler bölgeyi ele geçirmeye çalışan Fransızlara karşı Osmanlılarla işbirliğine gitmişti. Aslında Kuzey Tevariklerinin iki önemli kolu Hoggarlar ve Azgerler önceden beri birbirleri ile mücadele hâlindeydiler. Hoggarların sal-

4 Adı geçen bölgelerin Afrika kıtasındaki yerleri için bkz. Ek 2.

5 Cami Baykurt, “Canet Meselesine Dair”, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, İstanbul Kasım 1911, C. 5, S. 113, s. 156.

6 Mehmet Nuri-Mahmut Naci, *Trablusgarp*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 102.

7 Mehmet Nuri-Mahmut Naci, *a.g.e.*, s. 170; Canet bölgesinin coğrafi yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Cami Baykurt, *a.g.m.*, s. 154.

Gazi

Akademik
Bakış

239

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

dırları sonucu Azgerler Gat'a Türk idaresine sığınmışlardı. Ancak Fransızların bölgede belirmesi ile Hoggarlar da Türk idaresine yaklaşmak zorunda kaldı. Böylece iki kabile arasındaki düşmanlık sona ermiş, Azger arazileri içinde olan Canet bölgesinde Osmanlı nüfuzu artmaya başlamıştı⁸. Fizan mutasarrıfı Mustafa Faik Paşa görev yaptığı 1879-1885 tarihleri arasında Ezgar Tevarikleri ile olan ilişkileri güçlendirmiş, Hoggar, Ulimin ve Kilvi adındaki Kuzey Tevarikleri ile daha güçlü bağlar kurmuştu⁹. Ancak Mustafa Faik Paşa döneminde Canet'e bir askeri birliğin gönderildiği ve hatta bölge idarecileriyle güçlü ilişkiler geliştirildiği bilinmesine rağmen dönemin vilayet salnamelerinde Canet'in bir idari birim olarak belirtilmediği görülmektedir¹⁰. Daha sonra 20. yüzyılın başlarında Fransız faaliyetleri nedeniyle Canet, Fizan sancağının Gat kazasına bağlı bir nahiyeye hâline getirilmişti¹¹. Osmanlı makamları Canet'in idaresini Sahra'daki diğer yerleşimlerde de gördüğü gibi bölgedeki halkın içinden kişilere "şeyhlere" bırakmıştı¹².

1- Sahra'da Fransız Faaliyetleri

19. yüzyılın sonlarına doğru karşılıklı görüşmeler neticesinde İngiliz ve Fransız nüfuz bölgeleri tespit edilmişti. 1890'da Fransa ve İngiltere arasında Afrika'nın taksimini içeren anlaşmaya göre Fransızlar hak iddia ettikleri bölgeleri işgal etmesi gerekiyordu. Bunun için Sahra'ya nüfuz edilmesi ilk planda yapılması gereken bir işti. Kuzeyden nüfuz etmek için önce Merkezi Sudan'a giden yolların en kısa olanı ve ticaret yolları üzerinde bulunan Gademis-Gat yolu kontrol altına alınmalıydı. Ancak bu bölgeler Türk idaresi altında bulunmaktaydı. Dahası İtalya'nın da bölge üzerinde dolaylı bir ilgisi vardı. Dolayısıyla bu hamle uluslararası alanda Fransa'yı zor durumda bırakabilirdi¹³. Diğer yandan Kuzey Afrika'da yer alan Cezayir ve Tunus bölgeleri Türk hâkimiyetinden çıkmıştı. Ancak Kuzey Afrika'ya önceden beri ilgisi bulunan İtalya gelişmeleri yakından takip etmekteydi. İtalya'nın bölge üzerindeki istekli tutumu Fransa'nın dikkatinden kaçmamış, nihayetinde İtalya ile Fransa arasında resmi görüşmeler başlamıştı. Zaten 1878 Berlin Kongresi'nde İngiltere İtalya'nın Trablusgarp

8 Cami Baykurt, a.g.m., s. 155.

9 Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 287.

10 Hicri 1301 ve 1302 Trablusgarp Vilayet Salnameleri'nde Canet bölgesi Osmanlı idari birimleri arasında yer almamaktadır. Fizan sancağına bkz. *Salname-i Vilayet-i Trablusgarp*, H. 1301, (M. 1883/1884), s. 157-167; H. 1302, (M. 1884/1885), s. 175-181.

11 Ebu'l-Muzaffer Recep, 20. yüzyılın başında Fizan sancağının idari birimlerini Sukna, Şati ve Gat kazalarıyla Sin, Vadi-i Atebe, Zeleh, Katrun, Vadi-i Şarkî, Vadi-i Garbî, Hufre, Şarkîye ve Canet nahiyeleri olarak ifade etmiştir. Bkz. Ebu'l-Muzaffer Recep, *Trablusgarp Ahvali*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1327, s. 81; Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 287.

12 Gat Kaymakamı Cami Bey, Canet ve çevresinde Osmanlı Devleti'nin vergi ve tahrir-i nüfus gibi hâkimiyetini teyid edecek eylemelere girmedini ifade etmiştir. Ancak Gat kazasından kendisinin vergi aldığını belirtmiştir. Orijinal nüsha için bkz. Cami Baykurt, a.g.m., s. 155.

13 Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 82.

üzerindeki faaliyetlerine üstü kapalı izin vermişti. Böylece İtalya, ekonomik ve kültürel bakımdan Trablusgarp üzerindeki etkisini giderek artırmıştı¹⁴.

Eylül 1896'da Fransa ile İtalya arasında yapılan görüşmeler neticesinde İtalya Tunus'taki Fransız hâkimiyetini tanımıştı. İtalyanların önemli ekonomik kazanç elde ettiği bu anlaşma, Fransızların İngilizlerle 1899'da yaptığı anlaşmaya kadar kusursuz gitmişti. İtalya, Fransa'nın Trablusgarp üzerinde hâkimiyet kurmasından endişe etmekteydi. Ancak yapılan ikili görüşmeler sonrası Fransız makamları İtalya'ya Trablusgarp hinterlandı konusunda güvence vermiş oldu. Böylece Fransa siyasi nüfuz bölgelerine Trablusgarp'ı dâhil etmeyeceklerini vaat etmiş oluyordu¹⁵. İtalyanların bölgedeki faaliyetlerini yakından takip eden Osmanlı makamları İtalyan taleplerini görmezden geliyor, Almanya ve İtalya arasında bir ihtilaf çıkarabilmek için Trablusgarp'taki İtalyan nüfuzunun yerine Alman menfaatlerini yerleştirmeye çalışıyordu¹⁶.

Fransızların İtalyan makamlarını Trablusgarp konusunda ikna etmesinin ardından Sahra'ya kuzeyden girme planı devre dışı kalmış, yerine bölgedeki Tevarikleri¹⁷ kazanma yoluyla nüfuz sağlama fikri ön plana çıkmıştı. Fransa artık Sahra'ya nüfuz teşebbüsünü batıdan planlamaya başladı. Özellikle bölgedeki siyasi ve sosyal yapıyı iyi analiz eden istihbarat faaliyetleriyle Fransız makamları yeni yol haritasını belirlemişti. Sahra'ya batıdan nüfuz sağlanacaktı. Ancak bazı engellerin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bunlar Müslüman olan Ahmadu ve Samori Devletleri idi. Ahmadu Devleti 1893'de, Somari Devleti ise 1898'de Fransızların ardı ardına gelen akınlarıyla yıkıldılar. Böylece Sahra ve Sudan'a batıdan nüfuz yolu açılmış oluyordu¹⁸. Aslında daha önce Fransa'nın Sahra siyasetine karşın Osmanlı Devleti'nin Sudan ticaretinde oldukça önemli bir coğrafyada bulunan Gat'ı alması, Azger Tevarik ve Tibu-Reşade kazalarını kurması kayda değer bir başarıyı göstermekteydi¹⁹. Fakat 1890'lı yıllarda Fran-

14 Celal Tevfik Karasapan, *Libya Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1961, s. 170, bkz. Hale Şivgin, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

15 Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 111, 112.

16 Giovanni Giolitti, *Trablusgarp'i Nasıl Aldık?*, Haz. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012, s. 30, 32.

17 Tevarikler, kuzey ve güney Tevarikleri olmak üzere ikiye ayrılmaktaydılar. Kuzey Tevarikleri diğer ırklarla az karışmış olduğundan özelliklerini korurken Güney Tevarikleri siyah ırkla iç içe olduklarından ırki bir karışıklığa uğramışlardı. 20. yüzyılın başlarında Kuzey Tevariklerinden Azgerlerin beş bin, Hoggarların ise 15 bin kadar nüfusu bulunmaktaydı. O dönemde Osmanlı Devletine bağlılığını Arz eden Tevarik kolu Azgerlerdi. Tevariklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cami Baykurt, *Trablusgarp'tan Sahra-yı Kebir'e Doğru*, Sadeleştiren Yüksel Kanar, Ark Kitapları, İstanbul 2011, s. 166; ayrıca bkz. Cami Baykurt, *a.g.m.*, s. 154.

18 Ahmadu Devleti, Ticaniye tarikatı mensuplarından Şeyh Elhac Ömer tarafından kurulmuştur. O sıralar başında bulunduğu kimseye izafeten Ahmadu Devleti olarak ifade edilmektedir. Samori Devleti ise günümüzdeki Gine'nin doğu kısmında Samori tarafından kurulmuştur. Samori, Fransızlarla yapılan çatışmalarda önemli başarılar göstermesine rağmen 1898'de esir düşmüş, böylece Samori Devleti yıkılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 90.

19 Ahmet Kavas, *a.g.e.*, s. 263.

sız-İngiliz ikili antlaşmaları Afrika üzerindeki Osmanlı etkisini kırmıştı. Babîâli 30 Ekim 1890 tarihli notasında Bornu, Bagirmi, Vaday, Kanim, Vaynanga, Bor-ku, Tibesti²⁰ bölgelerinin Trablusgarp ve Fizan sınırları dâhilinde olduğunu iddia etmekteydi. Dahası Darfur ve Bahru'l-Gazel bölgelerinin de Mısır'a ait olduğunu vurgulamaktaydı. İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin bu uyarısını dikkate almışlar, bu bölgelerin Osmanlı hükümrânlığına ait olduğunu kabul etmişlerdi. Ancak Osmanlı devleti bu bölgeler üzerinde genişleme siyasetine girememişti²¹. Aslında Osmanlı yerel idarecileri sahradaki bazı önemli bölgelerin işgal edilmesi gerektiğini defalarca Babîâli'ye bildirmiş, bu teklifler askeri harekâtların giderlerinin karşılanmasında güçlük çekileceği gerekçeyle reddedilmişti²². Nitekim II. Abdülhamit'e sunulan 1902 tarihli bir rapor, Trablusgarp'ın güney sınırlarının belirsiz olduğunu, Bornu ve Bagirmi dâhil Çad Gölüne kadarki bölgelerin tamamının Müslüman ahaliden oluştuğunu ve bu bölgelerdeki ahalinin halifeye bağlı olduğunu ifade etmekteydi. Dahası Fizan mutasarrıflığına bağlı birliklerin bu bölgelerde aktif olarak bulunmaları gerektiği ifade edilmişti²³.

Osmanlı halifesinin etkilerini hisseden Fransızların Sahra üzerindeki manevra alanları Tevariklerin kendilerine tabi olmalarına bağlıydı. Bazı Tevarik kabileleri Sahra'da Fransız yetkililere güçlük çıkarmaktaydı. Özellikle çoğunluğu Müslüman olan Tevariklerin halifenin otoritesine boyun eğmesi ve Türklerle olan diyalogları Fransızların gelecek planlarını bozabilirdi. Bu nedenle Fransızların Merkezi Afrika'daki bölgelerde Tevarik kabilelerine saldırdıkları Babîâli'ye sıkça rapor edilmekteydi. Özellikle Sudan ticaretinde aktif rol oynayan Tevarik kabileleri zor durumda bırakılmaktaydı. Tevarikler Biladü's-Sudan-Trablusgarp transit ticaretinde aktif rol oynamaktaydılar. Bu ticari faaliyetlerde Araplar kadar Tevariklerde etkiliydi ki özellikle transit ticaretin en önemli bölgesi Gat ve Gademis'te²⁴ oldukça önemli bir konuma sahiptiler. Bazı zamanlar Tevarikler, zor çöl şartlarında ticaret kervanlarının ilerlemesi için deve kiralamak ve yağmacı Tibu Aşireti'ne karşı kervanların güvenliğini sağlamak gibi faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Nitekim bu faaliyetler Tevariklerin temel geçim kaynaklarını oluşturmaktaydı²⁵. Tevarik kabileleri Çad Gölü civarı, Sudan ve Nijerya gibi böl-

Görüş

- 20 Vaday, Kanim/Ganem, Bornu, Tibesti bölgeleri hakkında Fransızların hazırlamış olduğu askeri rapor önemli bilgileri içermektedir. Bkz. BOA., Y.PRK.EŞA. 33/9, H. 6 Muharrem 1317/M. 17 Mayıs 1899.
- 21 Muhammet Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 49.
- 22 BOA., Y.MTV.,188/42, 10 Mart 1315/M. 22 Mart 1899.
- 23 BOA., Y.PRK.AZJ., 43/46, 18 Şeval 1319/M. 28 Ocak 1902, Trablusgarp vilayetine dair kapsamlı bilgileri içeren rapordur.
- 24 Gademis, Libya'nın batısında Trablus kentine 495 km. uzaklıkta olan Cezayir'e sınırı olan önemli bir bölgeydi. Bölgenin etrafı ıssız çöl bölgesiyle çevrili olmasına rağmen Bilad'üs Sudan-Akdeniz ticaretinin en önemli geçiş merkezlerinden biriydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Nuri-Mahmut Naci, *a.g.e.* s. 96, 97.
- 25 Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 17, 18.

gelere gelip giden ticaret kervanlarından hatta seyyahlardan kendi topraklarından geçtikleri için belirli ücretler almaktaydılar. Kabileler alacakları ücret için kendi aralarında bölgelerine göre bir taksime gitmişlerdi. Mesela Trabluslu bir tüccarın kafilesinden başka bir Tevarik lideri “şeyh” ücret alırken Gademisli bir tüccarın kafilesinden diğer bir Tevarik lideri ücret alıyordu. Hatta bu taksim Alman, Fransız ve İngiliz gibi milletlerin ayırımına kadar varmıştı²⁶. Tevariklerin geçimlerini temin etmek için uyguladıkları bu geleneksel durum Fransızların bölge üzerinde belirmesiyle büyük bir darbe yemişti.

Sahra ticareti Orta Afrika'daki Fransız faaliyetleri nedeniyle 1890'dan itibaren azalma göstermişti. Bazı zamanlar Fransızların ticaret güzergâhlarını tıkadıkları yönündeki haberler merkeze iletilmekteydi. Ticaret yollarının Fransızlar tarafından bir sene gibi bir süre kapatıldığı oluyordu. Hatta tüccarın mallarına el konulduğu sıklıkla bildirilmekteydi. Nitekim Eylül 1909 tarihinde Osmanlı makamlarına gönderilen raporda, Fransızların Sudan'dan gelen Tüccarı yedi ay süre ile bekleterek yaklaşık bir buçuk milyon franklık bir zarara neden oldukları ve bazı ticaret kervanlarının mallarını Gadamis bölgesinde gasp ettikleri bildirilmekteydi²⁷. Bu tür olaylar çoğu zaman Osmanlı makamlarının müdahalesiyle çözüme kavuşuyordu. Ancak yinede bölgedeki Fransız faaliyetleri durdurulamıyordu.

2-Canet Sorunu'nun Doğuşu

Osmanlı Devleti'nin bu bölgeler üzerinde uyguladığı yumuşak güç her geçen sene Fransızların askeri gücü karşısında yetersiz kalıyordu. Nitekim Fransızlar 20. yüzyılın başlarında artık Trablusgarp hinterlandında bulunuyorlardı. Fransa doğrudan Trablusgarp'ı işgal niyetinde değildi. Ancak bölge üzerinden yapılan transit ticareti Tunus ve Cezayir limanlarına kaydırma niyetinde bulunuyordu. Zaten bu ticari faaliyetler Fransızların Merkezi Afrika'daki faaliyetleri nedeniyle giderek azalmıştı. Fakat yinede Fransa'nın ticaret yollarını ele geçirme konusundaki istekli tutumu Türk-Fransız ilişkilerini krize sokan en temel nedendi.

Fransızların Sahra ve Sudan ticaret yollarını kontrol edebilmesi için Tevarikleri kontrol altına alması gerekiyordu. Bu amaçla İn-Salah Vahası 29 Aralık 1899'da işgal edildi. Hoggar Tevariklerini dostane bir şekilde kazanamayacağını anlayan Fransız makamları, bölgedeki askeri kıtalarını takviye ettiler. 1902'de Tit mevkiinde yenilen Hoggarlar, Fransa'nın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldılar. Bundan sonra ikiye ayrılan Hoggarların bir kısmı barış yanlısı bir siyasetle Tevarik lideri Musa Emastan'ın yanında, diğer kısmı ise mücadele etmek için Azgerlere yaklaşan diğer Tevarik lideri Attisi'nin yanında yer aldılar²⁸. Attisi ailesi ve kendine bağlı birliklerle Gat kazasına yerleşti²⁹. 1904 Ocak

26 Cami Baykurt, a.g.m., s. 155.

27 BOA., BEO., 3635/272579, 25 Ağustos 1325/M. 7 Eylül 1909.

28 İn Salah bölgesi Cezayir'in güneyinde Sahra Çölünde bir vahadır. Bölge Fransız Yüzbaşı Pein tarafından Aralık 1899'da işgal edilmiştir. Abdurrahman Çaycı, a.g.e., s. 133, 135

29 Cami Baykurt, a.g.m., s. 154.

Gazi

Akademik
Bakış

243

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

ayında Musa Amastan Fransızlar tarafından Hoggarların lideri olarak atandı. Fransızlara katılmayan Hoggarların bir bölümü Attisi liderliğinde Azgerlere yaklaşmış, Canet'te bulunan Tevarik liderlerinden Şeyh Amud ile ilişkilerini geliştirmişlerdi. Böylece Canet bölgesi Fransızlara karşı bir direnme merkezi hâline gelmiş oluyordu. 1905 Ocak ayında Fransız Yüzbaşı Touchard, Canet bölgesine gelerek buradaki kabilelerle anlaşma yapmak istemiş, ancak başarılı olamamıştı³⁰. Fransızların çoğunluğu Cezayir topraklarında olan Hoggarlar ile Gat ve Canet'te yer alan Ezgarları birleştirme ve tüm bu toprakları elde etme fikrinde olduğu çok sonraları dahi Osmanlı makamları tarafından rapor edilmekteydi. Hatta Cezayir'in El-nezi bölgesinde bir Fransız subayının Ezgar topraklarının hâkimi diye mühür kullanması zikredilen bölgedeki Fransız faaliyetlerinin amacını göstermekteydi³¹.

3-Canet'te Türk-Fransız Anlaşmazlığı

İngiltere ve Fransa arasında Merkezi Afrika'nın taksim edilmesinin ardından Fransızlar Büyük Sahra'nın kuzeyine doğru hareket etmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki tek toprak parçası olan Trablusgarp vilayetinin güney sınırları 20. yüzyılın başlarında Fransız birlikleri tarafından kuşatılmış durumdaydı. Canet bölgesi de bu sınır bölgesinde yer alan oldukça önemli bir bölgeydi. Esasen bu bölge üzerinde taraf devletler arasında daha 20. yüzyılın hemen başlarında bazı sorunlar oluşmuş, ancak çözüme kavuşmuştu. 1906 yılına gelindiğinde bölgedeki Fransız faaliyetleri giderek artmıştı. Osmanlı devlet adamları bölgenin öneminden dolayı Fransızların Batı ve Orta Afrika'da oldukça büyük coğrafyaları işgal ettiğini ve bu nedenle bir Türk birliğinin bölgeye gönderilmesi gerektiğini, aksi hâlde Canet'in işgal edilmesiyle Fizan sancağına bağlı Gat bölgesinin de işgal edilebileceğini ifade etmişlerdi. Bu olaydan yaklaşık bir yıl önce buna benzer bir durum yaşanmış, diplomatik bir krize dönüşmüştü. Bölge üzerinde Osmanlı Devleti'nin yumuşak gücünü gören Fransızlar herhangi bir Türk müdahalesine meydan vermemek için bazı devlet adamlarının zikrettiği müdahale fikrine sert bir nota vermişti.

Haziran 1906 tarihinde Fransız Dışişleri tarafından gönderilen yazı Mayıs 1905'te Türk birliklerinin Canet bölgesine sevk edilmesi iddialarını içermekteydi. Fransa'nın bu muhtırası sonrasında Fransız Dışişleri ile birtakım görüşmeler yapılmış, bölgeye asker gönderilmediğine dair resmi bir rapor Fransız Dışişleri'ne sunulmuştu. Buna mukabil Fransız makamları Bilma, Kavar ve Canet bölgelerinde asker sevkini hiçbir suretle mümkün olmadığına dair Babiâli'den vuku bulan beyanatın Fransız hükümetince kabul edildiğini bildirmişti. Ayrıca yukarıda zikredilen konuya dair bu bölgelerde silahlı kuvvetlerin tamamına Osmanlı askeri gözüyle bakılmayacağı ve o yolda dahi muamele edilmeyeceği beyan edilmişti³². Bunun ardından bölgenin durumu hakkında

30 Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 134, 135; Ahmet Kavas, *a.g.e.*, s. 288.

31 BOA., HR.HMŞ.İŞO., 193/13, 23 Zilkade 1328/M. 26 Kasım 1910.

32 BOA., HR.SYS., 1601/88, 23 Mayıs 1322/M. 5 Haziran 1906.

Görüş

Fransız Dışişleri 1904 yılında Osmanlı makamlarına gönderilen resmi bir yazıyı yeniden Temmuz 1906 tarihinde göndermiştir. Bu yazıda Fransız makamları 20 Mart 1899 tarihinde İngiltere ile yapılan antlaşma sonrası Afrika kıtasını taksim ettiklerini, ancak taksim edilen arazilerin Osmanlı toprakları dâhilinde olmadığını ifade ediyordu. Buna cevaben Babıâli, Canet bölgesinin bir Fransız Yüzbaşı Touchard³³ komutasındaki birlikler tarafından Ocak 1905'te işgal edildiğini, buna rağmen Türk askerinin oradaki mevcudiyetini hissettirecek hiçbir faaliyette bulunmadığını ifade etmişti. Dahası Babıâli, Canet bölgesinin Cezayir, Bilad'üs-Sudan ve Trablusgarp arasında bir bölge olduğu ve Fransızların bu bölgelerin kendilerine ait olduğunu ahaliye kabul ettirmeye çalıştıklarına dair bazı istihbarat aldığını ifade etmişti³⁴. Fransız yayılmacılığından korkan Osmanlı devlet adamlarının bölgeye Türk askeri sevk etme niyetlerinin asılsız olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bölgeye doğrudan bir Fransız müdahalesi olmadığı için bu durum bir krize dönüşmeden diplomatik yollarla çözüme kavuşmuştur. Bu olaydan sonraki tarihlerde Fizan Mebusu olan Cami Bey³⁵, Canet'in işgal edilmek istendiğini ancak Fransız yetkililerin müdahalesiyle bir anlaşmaya varıldığını ifade etmiş, ayrıca hiçbir delilleri olmadığı hâlde Fransızların bölgede söz sahibi olmalarından dolayı Osmanlı makamlarının zafiyetine vurgu yapmıştır³⁶.

Fransız Dışişleri ile Osmanlı makamları arasında karşılıklı görüşmelerin devam ettiği 1906'nın yaz aylarında Trablusgarp Vali Vekili Recep Paşa, Bilma ve Canet bölgesinde Fransızların şimdilik bir faaliyetinin olmadığını ifade etmekteydi. Recep Paşa, Cezayir ve Tunus sınırı boyunca Fransa'nın eylemlerine son derece dikkat edilmesi gerektiğini, şu sıralar Fransa'nın sıkıntılı bir duruma neden olacak teşebbüslerinin olmadığını ifade etmişti. Recep Paşa bölge üzerinde ciddi girişimlerine rağmen Fransa'nın faaliyetlerini bazı zamanlar küçümsemekte, Fransızların Trablusgarp'ta herhangi bir girişimde bulunacak

33 Osmanlı makamları Fransız Dışişlerine Yüzbaşı Touchard'un Canet bölgesine girdikten sonra orada yaşayan halkı tetkik ettiğini, Touchard'ın ahaliye sorduğu sorulara cevaben Türk subay ve memurlarının bölgeye gelmediğini ve hatta bölgedeki ahalinin Türklere vergi vermediği gibi bir takım sözlerinin olduğunu ifade etmiştir. Bundan dolayı Osmanlı makamları Canet bölgesinin Fransız toprağı sayılacağına yönelik bazı ifadelerde bulunduğunu aktarmıştır. Bkz. Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 139.

34 BOA., HR.SYS., 1601/91, 10 Temmuz 1322/M. 23 Temmuz 1906.

35 Cami Baykurt 1878'de İstanbul'da Süleymaniye semtinde doğmuştur. 1896'da mülazım-ı sani (teğmen) olarak Harbiye'yi bitirmiştir. İyi derecede Fransızca bilen Cami Bey, dönemin batılı fikirlerine sahip olduğu için Trablusgarp'a gönderilmiştir. Trablusgarp Kumandanı ve Valisi Recep Paşa'nın yaverliği de yapmıştır. Recep Paşa'nın sevgisini kazanan Cami Bey, Trablusgarp'ta jön Türk hareketinin büyümesinde önemli rol almıştır. 1905'te Fransızların Canet bölgesindeki faaliyetlerine karşı gönüllü olarak Gat Kaymakamlığına gönderilmiştir. Canet'teki başarılarından dolayı Mecid-i Osmani Nişanı ile ödüllendirilmiştir. 1908'de Meşrutiyetin ilan edilmesi ile Fizan'dan milletvekili seçilerek parlamentoya girmiştir. Bkz. Cami Baykurt, *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat*, Haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2003, s. vii.

36 Orhan Koloğlu, *Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyağılar*, Boyut Kitapları, İstanbul 2003, s. 213, 214.

kadar bir gücünün olmadığını ifade etmekteydi³⁷. Bölgedeki Fransız faaliyetleri devam ederken Recep Paşa dikkatleri başka yöne çekerek vilayet sınırları içerisinde olan Gat bölgesine Cezayir kabilelerinden de saldırıların yapıldığı, ticaret mallarının bu kabileler tarafından yağma edildiği bilgisini Babiâli'ye bildirmektedir. Nitekim Trablus tüccarına ait bir ticaret kafilisinin kaybının 55 deve ile 7.555 lira olduğunu ifade etmekteydi. Bu bölgeleri eskiden olduğu gibi muhafaza etmek ve ticareti güven içine almak için Tevarik bölgesinde bir idari birim, nahiyeye oluşturuldu. Recep Paşa bölgedeki olağanüstü durum nedeniyle askerleri sevk ve idare etmek, asayişin sağlanmasını amacıyla Yaveri Abdulkadir Cami Bey'i Gat Kaymakamlığına(1906-1908) görevlendirmişti. Ayrıca, Canet vahasındaki gelişmelerde Cami Bey'in kendi sorumluluğunda bulunuyordu³⁸. Fransızlar Cami Bey'in Merzuk'un 900 km güneyindeki Bilma vahasına gönderildiğini düşünmüşler ve orayı işgale hazırlanmışlardı. Ancak daha sonra Fransızlar, Azgerlerin bölgesi Canet'e gittiği haberini almışlar, Cami Bey ve yanındaki heyetten önce Canet'e yetişemeyeceklerini anladıkları için Babiâli'yi olası bir Türk işgaline karşı uyarılmışlardı. Fransız makamları tarafından Canet'in iki devlet arasında tarafsız bir mıntıka olduğu, sınır tespit komisyonlarının kurulması gerektiği ifade edilmişti. Cami Bey'in bölgede Tevariklerle kurmuş olduğu ilişkiler oldukça dostane bir şekilde ilerlemişti. Canet ve çevresindeki kabileler Osmanlı hâkimiyetini çoktan tanımışlardı. Canet bölgesinde Türk bayrağının dalgalanmasında oldukça büyük hizmetleri olan Cami Bey'e Mecid-i Osmanî Nişanı verildi³⁹.

Canet bölgesi, Osmanlı devlet adamları tarafından Fizan sancağına bağlı Gat kazası sınırları içerisinde kabul edilmişti. Bu bölge Cezayir'e 15 günlük mesafede iken Gat bölgesine sadece 2 günlük mesafede bir bölgeydi. Canet bölgesini tehdit eden herhangi bir durum olmadığından o zamana kadar bölgede asker bulundurulmamıştı. Çevre bölgelerle beraber bir buçuk milyon Tevarik kabilesine mensup insana ev sahipliği yapan Canet bölgesinde çok eskiden beri Osmanlı sancağı bulunmaktaydı. Bu bölge Fransızların yönetiminde olan bölgelerle herhangi bir ilgisi olmadığından sınır tayini gibi bir uygulamada görülmemişti. Nitekim Fransa, Canet bölgesindeki Tevarik kabileleriyle doğrudan bir münasebet geliştirmiş değildi. Tevariklerin özellikle ticari tüm münasebetleri Gat, Gademis ve Trablus bölgeleriyle olmaktadır. Fransa'nın Canet bölgesine hâkim olma isteği, yeteri kadar kuvvet ile garnizon teşkil ettikten sonra Gat ve oradan da Fizan sancağını tehdit ederek vilayet ticaretini Tunus bölgesine ve oradan Gabes iskelesine çevirme niyetinde olduğu anlaşılmaktaydı. Böylece Trablusgarb'ın transit ticarettten elde ettiği zenginlik Fransa'nın çıkarlarına hizmet edecekti. Yaptırdığı araştırmalar neticesinde Recep Paşa Sadarete sunduğu raporunda Fransa'nın tedricen önemli bir konumda bulunan Gademis'i

37 BOA., BEO., 2839/212909, 20 Mayıs 1322/M. 3 Temmuz 1906.

38 BOA., BEO., 2839/212909, 20 Mayıs 1322/M. 3 Temmuz 1906.

39 Cami Baykurt, *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat*, s. 126.

işgal etmek, ardından Tevarik kabilesini kışkırtarak Trablus içerisinde asayiş bozmak niyetinde olduğunu vurgulamıştı. Diğer yandan Şati aşiretlerinden Evlad-ı Süleyman ve Seyfû'n-nasri kabilelerinin Canet'e sevk edilmesi hâlinde Fransızların bölgede tutunabilmelerinin oldukça zor olacağı vurgulanmıştı⁴⁰. Ancak bu durumun gerçekleşmesi mümkün olmamıştı.

Osmanlı Devleti 1899'dan beri Fransa ile hinterland konusunu müzakere etmek istemesine rağmen Fransız makamlarının reddetmesinden dolayı bunu temin edememişti. Canet üzerinde Fransızların yapmış olduğu siyasi hamleler Osmanlı Devleti'nin bölge üzerinde geri adım atmasına neden olmuştur. Ayrıca Canet meselesi "statuquo" statüko esasına üzerine geçici bir çözüme kavuşmuş oluyordu. Buna göre Canet, taraf devletlerce işgal edilmeyecekti. Bu esnada Fransızlar, Orta Afrika'nın en önemli tuz yataklarından olan Bilma'yı 16 Temmuz 1906'da işgal etmişlerdi. Fransızların Orta Afrika'da göstermiş olduğu genişlemeci siyaset Babîâli'yi endişelendirmekteydi. Nitekim Babîâli, Türk-Fransız nüfus mıntikasının tayin edilmesini istemişti. Fransızların Sahra'da Türklerle yapacağı sınır antlaşmaları genişlemeye yönelik siyasetinin bir sonucu olan toprak edinimine bir engel teşkil edecekti. Bu nedenle Fransız makamları şimdilik Canet üzerindeki durumun "statüko" tarafsız bölge olarak devam etmesini istemekteydi⁴¹.

Fransız yetkililer Canet üzerinde sağlanan mutabakatı bozmamak için doğrudan bölgeye girmese de çevre mahallerde önemli faaliyetlerde bulunmaktaydı. 1907 yılı Şubat ayında Fransızların Canet bölgesine askeri sevkıyat yaptıkları Sadaret makamından Recep Paşa'ya iletilmişti⁴². Vali Vekili Recep Paşa Fransız yüzbaşısının 90 kişilik askeri birlikle Canet'e üç günlük mesafede olan kuzey-batı istikametindeki "Dider" mevkiine geldiği ve bölgedeki "Ezgar" kabilesinin nüfus ve hayvanlarını kaydetmekte olduğunu rapor etmişti. Dışişleri Bakanı Tefvik Paşa Fransızların bölge üzerindeki faaliyetlerinin ne anlama geldiğini Fransız yetkililere iletmıştır. Bunun üzerine Fransa Dışişleri hiçbir Fransız askeri müfrezesinin son zamanlarda Canet mevkiine gitmediğini ifade etmiştir. Ancak "Zidiket" bölgesinden gelmekte olan seyyar bir askeri birliğin Canet'in kuzey-batısında (500 km) yer aldığı, fakat güney Canet istikametine doğru hiçbir kuvvetin gitmediği ifade edilmiştir. Canet bölgesinde "statükonun" tamamıyla muhafaza edilmesi gerektiği Fransız hükümeti tarafından ifade edilmiştir⁴³. Fransız makamları bölge üzerindeki faaliyetlerine hız kesmeden de-

40 BOA., BEO., 2897/217242, 6 Ağustos 1322/M. 19 Ağustos 1906.

41 1906 yılından Osmanlı Devleti ile Fransa arasında krize dönüşen Canet bölgesi Paris'teki Türk Büyükelçisi Münir Bey tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: "Canet'in işgal edilmesinin Osmanlı Devleti'nin Afrika'da daha büyük emelleri olduğu intibasını uyandırmaktadır. Esasen bu hususta yapılacak her hareket Fransa ile dostane ilişkilerimizi bozacak ve onu fiili tedbire zorlayacaktır. İleri ihtilâtlardan sakınmak isteyen Fransız hükümeti, arzu etimiz takdirde Türk yetkililerle müzakere etmekte tereddüt etmeyecektir." Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 140, 143.

42 BOA., BEO., 3001/225035, 12 Şubat 1322/M. 25 Şubat 1907.

43 BOA., BEO., 3082/231150, 5 Haziran 1323/M. 18 Haziran 1907.

Gazi

Akademik
Bakış

247

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

vam etmekte, Osmanlı Devleti'nin Orta Afrika'daki kabileler üzerindeki yumuşak gücünü "statüko" fikriyle durdurmaktaydı. Bir nevi Osmanlı Devleti Canet bölgesinin kuzeyine itilmiş oluyordu. Hatta bu durum Osmanlı makamlarınca kabul görmüştü. Çünkü yukarıda Vali Recep Paşa'nın verdiği haberden yaklaşık bir ay sonra mahalli yetkililer, Fransızların Canet'in 120 km doğusunda bir bölgeye kadar geldiklerini ve hemde Ezgar kabilesinin mallarını yağma ettiklerini ifade etmekteydi⁴⁴. Bölge üzerindeki faaliyetleri gün geçtikçe artan Fransızların bu olayları takiben Gat kazasına bir buçuk saat mesafede olan "Bereket" nahiyesini işgal edecekleri haberinin alındığı ve halkın endişe içinde Fransız birliklerini bekledikleri mahalli yetkililer tarafından ifade edilmekteydi⁴⁵.

Fransızlar bölge üzerindeki kabileleri kendi yanına çekmek istemekteydi ki bu siyasetleri çok öncelerden beri bilinen bir durumdu. Bazı kabilelerin Osmanlı halifesinin otoritesine boyun eğmesi Fransızların Orta Afrika'da karşılaştıkları en büyük engel olmaktaydı. Bu nedenle Fransızlar bazı kabileler üzerine baskılarını artırmaktaydı. Hatta bazı kabilelerin üzerine geleceklerine dair asılsız haberler yayarak bölgede feodal oluşumları istedikleri çizgiye çekmeyi düşünmekteydiler. Fransızların bölgedeki faaliyetleri hakkında Osmanlı yerel idarecilerinin kafası oldukça karıştı. Çünkü Babiâli'ye biryandan Fransızların Canet bölgesini ve ardından Gat kazasını işgal edebileceklerine ve bunlara karşı acil tedbirler alınmasını içeren telgraflar yazılmakta, diğer yandan Fransızların Canet'e saldıracak güçte olmadığı ve bunun akıl dışı olduğuna dair telgraflar iletilmekteydi⁴⁶. Her iki yaklaşımda gerçeği yansıtmamaktaydı. Esasen Fransızların Orta Afrika'da oldukça geniş toprakları işgal etmesi başlıca bir sorunu oluşturmaktaydı ve Fransızların Canet'i gerçekten işgal düşüncesi ikincil bir plan durumundaydı. Ancak yine de bölgedeki Osmanlı yumuşak gücünün en aza indirilmesi gelecek planında Fransa'nın işini oldukça kolaylaştıracaktı.

1908'de Fransızlar Gat ve Canet çevresinde önemli faaliyetlerde bulunmaktaydılar. 1908 Mart ayında Fransızlara ait 120 kişilik askeri kuvvet Gat'ın batısında Canet'e yaklaşık 250 km. mesafedeki Ezgar vadilerindeki Tecuciler'den İhan'a ve oradan 40 kişilik bir kuvvet Dider vadisinde yaşayan ahaliye gönderilmişlerdi⁴⁷. Fizan mutasarrıflığı 120 kişilik Fransız birliğinin Tevagin ve Dider vadilerinde bazı saldırganlıklar yaptığını, hatta 16 kişilik bir müfrezenin Afra vadisine kadar gelerek evvelce hazırlamış oldukları kapıyı tamir ettiklerini, bu duruma mukabele edileceğini rapor etmişti⁴⁸. Osmanlı Dışişleri'nin bilgisine sunulan bu raporun ardından Fransız faaliyetleri durmadan devam etmişti. Bu durum Osmanlı makamlarının uyarısına rağmen bölgeye sarkıntılık eden Fransızların hızını kesmemiştir. Dahası Fransız yetkililer 1908 Mayıs ayında Sudan

44 BOA., BEO., 3115/233609, 21 Temmuz 1323/M. 3 Ağustos 1907.

45 BOA., BEO., 3613/270954, 26 Temmuz 1325/M. 7 Ağustos 1907.

46 BOA., BEO., 3324/249295, 20 Mayıs 1324/M. 2 Haziran 1908.

47 Mehmet Nuri-Mahmut Naci, *a.g.e.*, s. 186.

48 BOA., BEO., 3302/247643, 16 Nisan 1324/29 Nisan 1908.

ticaretini Gabes Körfezi'ne çevirmek amacıyla Temassenin bölgesindeki kuvvetlerini artırmaktaydı. Hatta bu bölgelere Fransızların kuyu açmak gibi inşaa faaliyetlerinde olduğu bilinmekteydi. Diğer yandan Fransızlar Tahamelt gibi bölgelerde bazı askerî tesislerde oluşturmaktaydı. Nitekim mesafelerin oldukça büyük olduğu bu coğrafyada bu tesisler Fransızlar açısından oldukça önemliydi. 1908 II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından oluşan siyasi krizi fırsat bilen Fransız makamları, Temassenin ve Canet'ten sonra en önemli mevkiilerden olan Lizi vahasını işgal etmişlerdi. Ayrıca Gat ve Canet bölgelerine giden yolların kavşak noktasında olan Tisenigal mevkiinde Fransızların bir askeri kışla yaptırdığı haber alınmıştır⁴⁹.

Bilma ve Kavar gibi bölgelerde de oldukça güçlü askeri varlığı bulunan Fransızlara karşı Osmanlı Devleti de Canet'e bazı müfrezelerle giriş-çıkış yapmaktaydı. Nitekim Cami Bey'in buralardaki faaliyeti, Fransız makamları tarafından da açıktan biliniyordu. Fransızların bölgedeki kabileler üzerindeki etkisi Osmanlı makamlarını Canet'e girmeye tahrik etmekteydi. Fransız makamları taraf devletlerin yapmış oldukları antlaşmaya aykırı olarak Gat kazasına mensup askeri birliklerin Canet bölgesine girmesini kınamış, bölgeye sürekli olarak Osmanlı askerlerinin girip çıktığı ve bu nedenle işgal altına alındığını ifade etmekteydi. Bu nedenle Fransız hükümeti Canet bölgesindeki statükonun ihlâl edilmesini protesto etmiş, iki taraf arasında yapılan antlaşmaya riayet edilmesini ve hemen bölgeden Osmanlı askerlerinin çekilmesini istemişti. Ayrıca Fransız makamları gereken tedbirleri almaları için mahalli memurlara talimatların verilmesi ve bu tedbirlerin kendilerine bildirilmesini talep etmişlerdir⁵⁰. Canet ve çevresindeki Türk faaliyetleri Fransızlar tarafından yakından takip edilmekteydi. Özellikle Cezayir valisi bölge hakkında Fransız makamlarına sunduğu raporunda, 1907 Ekim ve 1908 Mayıs, Haziran tarihlerinde Türk askeri birliklerinin Canet'e girdiklerini ifade etmişti. Dahası Vali, 32 kişilik Türk birliğinin Eylül 1908'de Canet'te bulunduğunu rapor etmiş, bu birliklerin sürekli olarak bölgeye girip çıktıklarını beyan etmişti⁵¹. Esasen bu askerî birliklerin bazıları Sudan ticareti için bölgeden geçmek zorunda olan kervanlara eşlik eden askeri birliklerden oluşuyordu. Eylül 1908'de Trablusgarp'taki Türk makamları, Sudan ticaretini güvenlik altına almak amacıyla kervanlara refakat etmesi için bir askerî müfrezenin Canet'te sürekli olarak kalmasını Sadaret makamına teklif etmişlerdi. Sadaretin uygun bulduğu bu mesele Osmanlı Dışişleri tarafından uygun görülmemiş, böylece rafa kaldırılmıştı. Bölgede Fransızların askerî kışla inşa ettikleri haberi üzerine Osmanlı Dışişleri bir uyarı yazısıyla bölgede inşa edilen askeri istihkâmların yıkılması gerektiğini ifade etmişti. Ayrıca Fransız birliklerinin bazı kabileler üzerindeki yağmalarına son vermesi ve alınan bazı malların geri iade edilmesini talep etmişti. Paris Türk Büyükelçiliği Fransızla-

49 Mehmet Nuri-Mahmut Naci, *a.g.e.*, s. 186; Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 214.

50 BOA., HR.SYS., 1603/113., 30 Ağustos 1324/M. 12 Eylül 1908.

51 BOA., HR.SYS., 1603/120., 24 Şubat 1324/M. 9 Mart 1909.

Gazi

Akademik
Bakış

249

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

rın tarafsız bölge ilan edilen Canet'e 500 km.den fazla yaklaşmalarını gerektiğini vurgulamasına rağmen Fransız faaliyetleri bu mesafesinin çok ötesinde Canet'e oldukça yakın bölgelerde gerçekleşmekteydi⁵².

Meşrutiyetin ilan edilmesi üzerine yeni yönetimin kendilerine karşı daha hoşgörülü olacağını düşünen Fransız yetkililer, Kavar bölgesi ile irtibat kurmaya karar vermişlerdi. Ancak Türklerin bu durumu daha önceden haber alması ve Azger lideri İngedazen ile işbirliği yapması sonucunda Fransızlar amacına ulaşamamıştır. Amacına ulaşamayan Fransızlar bölgede kendilerinden olan Musa Amastan'ın Azgerler üzerine saldırmasını istemişlerdir. Musa Amastan dört yüz kadar silahlı birlikle Türk topraklarına girmiş, ticaret mallarını yağmalamış ve el koymuştur. Fransızların bu hareketinin Gat-Ayer yolunu iptal etmek ve onu ele geçirmek olduğu çok açıktı⁵³. Bununla beraber Canet mıntıkasındaki Ehrir vadisine ilerleyerek Osmanlı Tevariklarına ve kısmen Osmanlı askerlerine ait deve ve koyun sürülerini yağma ettikleri Babiâli'ye bildirilmişti. Hatta Fransız müfrezesinin Ehrir vadisi ve çevrindeki yerli ahaliyi ya kendilerine itaate yada bu bölgeleri terk etmeye zorlaması haberleri alınmıştı. Ancak Fransa'nın Cezayir valisi Tarat vadisi civarında bulunan aşiretlere rakip olan bir aşiret tarafından bölgedeki malların yağma edildiğini ve iki kişinin öldürüldüğünü, bu durum tarafsız mıntıkada olduğundan bu bölgede askeri birliklerin bu eşkıyaları takip edemediğini Osmanlı makamlarına bildirmişti. Bu bölgelerdeki belirsiz durum ve alınan haberlerin asılsız olduğu yönündeki Fransız raporları yerel idarecileri oldukça zor durumda bırakıyordu. Mahalli yetkililer Babiâli'ye Canet bölgesinde statükonun korunması yönünde Fransız subaylarına gerekli uyarıların sıklıkla yapılmakta olduğunu, bu emirlere uyulmadığını kanıtlayan herhangi bir bilginin olmadığını ifade ediyorlardı. Aksine Trablusgarp'taki Osmanlı memurlarının haksız yere Fransız subaylarını şikâyet etmesi Cezayir valisi tarafından vurgulanmaktaydı. Nitekim İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Osmanlı askerlerinin sınır boylarındaki tarafsız bölgelere sürekli girip çıktığını ifade ederek Babiâli'yi protesto etmişti⁵⁴.

Fransız makamlar ile Türk makamları arasındaki kriz durumu daha çok diplomatik yollarla çözüme kavuşuyordu. Karşılıklı anlaşmazlığın temel nedeni statükonun ihlâl edilmesi, yani Canet üzerindeki hâkimiyet mücadelesinden kaynaklanıyordu. Fransa bölgedeki Türk faaliyetlerini akamete uğratmak için ekonomik ve askeri birtakım tedbirler alıyordu. Bölgedeki Fransız yetkilileri kendilerini hareketsiz bıraktığı ve bölgedeki kabileleri kendi yanlarına çekmekte zorlandıkları gerekçesiyle statükonun devamından yana değillerdi. Bu bölgelerde bulunan Fransız yetkililer Türklerin bu bölgelerde daha da güçlenmeden

52 Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 147.

53 Fizan Mutasarrıfı, Türklerle bağlı Tevariklerin büyük zarara sokulduğu buna seyirci kalınmaması gerektiği, Gat kazasının asayişinin sağlanması için yüz kişilik hecin süvari müfrezesinin oluşturulması gerektiği ifade edilmiştir. Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 148.

54 BOA., DH.MKT, 02722/11, 9 Kanunusani 1909/M. 22 Ocak 1909.

daha aktif bir politika izlenmesini ısrarla vurgulamaktaydı⁵⁵. Aslında Türkleri bölgede sınırlayan statüko durumu, çoğunluğu Tevarik olan kabilelerin desteğiyle aşılmıştı. Ancak Osmanlı makamlarının sınırlarını genişletmek ve Merkezi Afrika'da yeni yerler elde etmek gibi bir amacı da yoktu. Daha önemli meseleler Sahra'daki Türk politikasının önüne geçmişti. Bu nedenle sadece Canet ve çevresinde değil Merkezi Afrika'nın birçok yerinde Osmanlı yumuşak gücünün etkileri görülmesine rağmen özellikle yönetim alanındaki sorunlar nedeniyle Afrika siyasetinde edilgen bir politika izleniyordu. Böylece bu boşluğu Fransızlar dolduruyordu. Bunu, benzer şekilde 31 Mart Vakası esnasında yaşanan krizi Fransızların Canet'i işgal ederek fırsata çevirmeleri teyit ediyordu. Eğer gerekli diplomatik girişimler gösterilmese bölgenin elden çıkacağı çok açıktı⁵⁶.

Fransızların Afrika'da görev yapan yetkililerinin ısrarı sonuç vermiş, Canet bölgesinde Türk nüfuzunu kırmak amacıyla Fransız makamları tarafından üstü kapalı ifade edilen Canet'in işgal edilmesine yönelik emir, Tidikelt Kumandanı Yüzbaşı Niager'e gönderilmişti. Bunun üzerine gerekli birlikleri toplayan Niager Canet'e doğru hareket etmeye başlamış ve Canet'i işgal etmişti⁵⁷. Bu durumu Fizan mutasarrıflığı, Gat'a dört günlük mesafede tarafsız bir bölge olan Canet bölgesinin bir binbaşı komutasında bir yüzbaşı, iki düşük rütbeli subay, bir topçu subayı ve ikiyüzün üzerinde askerle 17 Temmuz 1909'da işgal edildiğini rapor ediyordu. Hatta Mutasarrıf, Gat'a bir buçuk saat mesafede olan Bereket nahiyesinin de işgal edileceği haberinin alındığını bunun ise halk arasında heyecana neden olduğunu vurgulamaktaydı. Bununla beraber Fizan Mutasarrıfı alınması gereken önlemleri de zikrediyordu. Buna göre Gat kazasına yeterli sayıda askeri birliğin gönderilerek Canet'in yeniden ele geçirilmesi talep edilmekte, aksi takdirde coğrafi yakınlığından dolayı Gat kazasının tehlike altında olacağı ve Canet bölgesi halkının Fransızların hâkimiyetini tanımak zorunda kalacağı rapor edilmekteydi⁵⁸. Fransız birlikleri Canet'e girdiklerinde Ocak 1905'te olduğu gibi Türk bayrağı dalgalanmaktaydı. Türk bayrağını indiren Fransız kumandanı bölgede anlaşmaya varacak kimseleri bulamamıştı. Zira Canet hâkimi Şeyh Amud ve ileri gelenler, işgalden bir gün önce kaçmışlardı⁵⁹. Bu vahim işgal haberi üzerine Osmanlı makamlarının vermiş olduğu notaya karşılık Fransız Dışişleri, Osmanlı'nın Paris Büyükelçisi'ne durumu bildirmişti. Ancak bölgede Fransız birlikleri sekiz gün kalmış, Osmanlı askeri birliklerinin

55 Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 149.

56 Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 214, 215.

57 Yüzbaşı Niager, Azgerlerin lideri İngedazen'e Canet'te görüşme teklif etmişti. Ancak Canet'in lideri Şeyh Amud'u haberdar etmemişti. Şeyh Amud'un Türklerin lehine tutum alması Fransız makamlarını kızdırmış olma ki, haber vermeden bölgeye girilerek Şeyh Amud tutuklanmak istenmişti. Fakat kendi yanlarında bulunan Tevariklerin desteğini kaybetmemek için haber verilmiş, Şeyh Amud ve ileri gelenler bir gün önce bölgeden kaçmışlardı. Bkz. Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 149.

58 BOA., BEO., 3615/271064, 23 Temmuz 1325/M. 5 Ağustos 1909.

59 Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.*, s. 149.

Gazî

Akademik
Bakış

251

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

bölgeye gönderilmesi üzerine Canet'ten ayrılmak zorunda kalmışlardı. Fransız birlikleri Canet'ten ayrılırken Türk bayrağı yeniden dalgalanmaktaydı. Bu ise Canet halkının Türklerin yanında olduğu gösteriyordu. Bundan sonra Fransız birlikleri Canet'e 150 km mesafede bulunan Tabakat vadisine çekilmişlerdi. Ancak Fransızlar Canet'te yapamadıklarını Tabakat vadisinde yapmışlardı. Tabakat vadisine kalıcı olarak yerleşen Fransızlar bölgede müstahkem bir blokho-
usede inşa etmişlerdir⁶⁰.

Aslında Fransız birliklerinin işgaline karşı Türk otoritelerinin yapacağı çok fazla da bir şey yoktu. Çünkü Fizan'da her ne kadar 300 mevcutlu bir askerî garnizon bulunsa da bunun sadece 170 kadarı Gat bölgesinde bulunmaktaydı. Ancak sonradan Fizan sancağı merkezi Merzuk'ta bulunan birliklerde Gat'a gönderilmeye başlamıştı. Bu mesafe yaklaşık olarak 16 günlük bir mesafeden oluşmaktaydı ve bunun 12 günü Gat bölgesine ulaşmalarına denkti. Diğer yandan Fransızların Canet çevresindeki seri ateşli iki topuna karşın Fizan'da topçu birlikleri bulunmamaktaydı. Türk askerleri martini tüfekleriyle silahlanmışlardı. Fransızların tarafsızlık taahhüdünün aleyhine aniden bölgeyi işgal etmelerinin önünde caydırıcı anlamda bir Türk gücü bulunmuyordu⁶¹.

Osmanlı Devleti'nin sorun yaşadığı tek yer Canet bölgesi değildi. Aynı zamanda Tunus ve Cezayir sınırındaki bazı noktalarda da önemli anlaşmazlık bulunmaktaydı. Taraflarca oluşturulan sınır komisyonları çöl bölgelerinin coğ-
rafi şartlarından ve Fransız çıkarlarından dolayı kesin bir sonuca ulaşamıyordu. Nitekim Fransızların Akdeniz'den Gademis'in batısındaki noktaların bazıları da nihai anlaşmaya kadar tarafsız bölge ilan edilmişti. Ancak 1910'da mahalli yetkililer Canet'e yakın bir bölgede bulunan Tarat vadisinin tarafsız bölge olmadığından Fransızlar tarafından işgal edildiğini rapor etmişti⁶².

Osmanlı Devleti'nin Canet ve çevresindeki Tevarik kabilelerine Osmanlı kimliği dağıtması bölge üzerindeki nüfuzunu göstermekteydi. Buna karşılık Fransız yetkililer zaman zaman ikna edemedikleri aşiretleri kendi yanlarına çekmek amacıyla saldırgan politikalar uygulamaktan çekinmemekteydiler⁶³. Nitekim Fransızların bölgedeki halklar üzerine yapmış olduğu sayısız tecavüz mahalli yetkililere bildirilmekteydi. Diğer yandan Osmanlı mahalli yetkilileri ellerinde bulunan asker sayısı ile bölgedeki Fransız faaliyetlerinin durdurulmasının imkânsız olduğunu ifade ediyorlardı⁶⁴.

1911 tarihine gelindiğinde bölge üzerindeki tarafsızlık statüsü devam etmekteydi. Ancak Canet bölgesi hâkimi Şeyh Amud'un Fizan mutasarrıflığına gönderdiği telgraf Fransızların başka yollarla bölgeyi kontrol etmek istediği-

60 Mehmet Nuri- Mahmut Naci, *a.g.e.*, s. 188.

61 BOA., BEO., 3615/271064, 23 Temmuz 1325/M. 5 Ağustos 1909.

62 BOA., HR.HMŞ.İŞO., 193/6, 7 Ağustos 1326/M. 20 Ağustos 1910.

63 BOA., HR.HMŞ.İŞO., 193/13, 23 Zilkade 1328/M. 26 Kasım 1910.

64 BOA., HR.HMŞ.İŞO., 193/13, 23 Zilkade 1328/M. 26 Kasım 1910.

ni göstermekteydi. Şeyh Amud, Hetar Tevariklerinin önde gelen isimlerinden "Musa Emestan"ın Fransa hükümeti tarafından son zamanlarda Paris'e davet edildiğini, Canet ve çevresinin bu kişi tarafından Fransa'ya terk edildiğine dair haberlerin alındığını rapor etmişti. Bunun üzerine Osmanlı devlet adamları Fransız Dışişleri'nden bu durumun gerçekliği hakkında bilgi istemişlerdi. Fransız Dışişleri Şeyh Musa'nın Paris'e davet edilerek böyle bir teberrü senedinin alınmasına sessiz kalması ve meseleyi geçiştirmesi Osmanlı devlet adamlarının dikkatlerden kaçmamıştı. Mahalli yetkililerin vermiş oldukları bu bilgi herhangi bir resmi daireden teyit edilmemiş olsa da bu rahatsızlık uyandıran bir konu olmuştu. Babiâli bu tarafsız bölgenin durumu hakkında bir karma komisyon teşkil edileceğini ve buna Şeyh Amud'un katılacağını ancak Gat kaymakamının bu mesuliyetin dışında tutulacağını bildirmişti. 1911 Temmuz ayında Osmanlı Dışişleri Canet'in durumunu şu şekilde izah etmiştir: "*Canet'in ...bî- taraf haline konulması ânın cihet-i aidiyeti beyne l-hükümeteyn takdir idinceye kadar yani Fransa'nın bu bâbdaki i'tirazı ber-taraf idilinceye değin tarafımızdan "arazi-i Osmaniyyeden" olmakla tavsihine mani' olamaz biz burasını kendimize atf ve isnâd itmekdeyiz Fransa hükümeti de Fransa'ya aidiyetini iddia itmektedir tarafeynin delâili muhtelit komisyonun tedkik olunmak mukarrerdir. ...*" bu bağlamda bölgede Osmanlı hakimiyetinin yok sayılamayacağı ifade edilmiştir. Bununla beraber Osmanlı makamları Şeyh Musa'dan böyle bir teberrü vuku bulmamış ise sanki bu olaylar hiç yaşanmamış gibi ikili ilişkileri sürdürülmesi gerektiğine dair bir tahriratı Fransız Dışişleri'ne göndermiştir⁶⁵. Osmanlı ve Fransız makamları tarafından Canet bölgesinin geleceği üzerine oluşturulan komisyon ilk toplantısını yapmış ancak bir sonuç alınamamıştı. Özellikle İtalyan faaliyetlerinin artmış olduğu dönemde Canet üzerinde ağırdan giden diplomatik ilişkiler meselenin Osmanlı aleyhine gideceğini gösteriyordu⁶⁶.

İtalyan ve Fransız faaliyetlerine karşı Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın meseleye tepeden yaklaşımı da oldukça farklı bir bakış açısını yansıtıyordu. Nitekim Mebusan Meclisinde Fransızların Merkezî Afrika'daki faaliyetlerine karşı yapılan görüşmelerde Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Afrika'da Fransa'nın topraklarının iki katı kadar Osmanlı arazisi olduğunu ve bunların imar ve bayındır-

65 BOA., HR.HMŞ.İŞO., 201/63, 18 Temmuz 1327/M. 30 Temmuz 1911.

66 Osmanlı parlamentosunda Trablusgarp milletvekilliği yapmış Mahmut Naci'nin Canet meselesi hakkındaki şu görüşleri dikkat çekicidir: "Görülüyor ki hâk-i pak-i vilayetin daha pek çok ezası Fransa'nın pâ-y-mâl-i taaddî ve tecâvüzüne marûz, müsta'mere ordusu zabitanının hevesat-ı keyfiyyesine menûttur. Artık buralarının da ruyet-i hisâb zamanı hulûl etti. Bu sene de ikinci bir komisyonun inikad edeceğini matbûât yazıyor. Hatâ-yısâliğin bir daha adem-i tekerrürünü hamiyet-i Osmaniyye nâmına şu bağıryanık millet niyaz eder. Vakiân bu ikinci ictimâ fikrimizce daha dûşvâr daha sa'b-âlûd, daha gulgulever meşâkil önünde bulunacak ve öyle his ve teferrüs ediyoruz ki Fransızlar bizi bu defa Gat ve Gadâmis kasabâtında tıkkak kapıdan dışarı çıkarmayacaktır. Halbuki elimizde müeyyed hucec ve vesaik var. Namus ve şeref-i millîmize mevdû, müfевvez şu kudsi emanetleri muhafazada bâri bu sefer azim ve ciddiyet gösterelim. Yirminci asırda şanlı târih-i millimizi bir ikinci Faşado tâliiyle tetvic edelim". Bkz. Mehmet Nuri-Mahmut Naci, *a.g.e.*, s. 189.

lıkla yeniden ihya edilmesi halinde büyük bir devlet olunacağını ifade ediyordu. Dahası Türklerin Afrika arazilerinde genişleme politikalarının olmadığını vurgulayarak Fransız faaliyetlerinin Osmanlı sınırlarının dışında olduğunu ve bu nedenle dost bir devlet olan Fransızlarla ihtilaf içinde olmanın doğru olmayacağını beyan etmekteydi⁶⁷. Maalesef Sadrazam, bu açıklamasından aylar sonra Trablusgarp'ın işgal edileceğini duyacaktı.

1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı/Trablusgarp Harbi esnasında Osmanlı Devleti, Canet üzerindeki Fransız faaliyetlerine karşı önemli bir faaliyet gösteremedi. Şüphesiz Türklerin İtalyanlarla olan mücadelesi Fransızlara Canet ve çevre bölgelerde daha kolay hareket alanı açmıştı. Fizan Mutasarrıfı Sami Bey Babîli'ye yazdığı raporunda, Fransızların Tarat ve Canet bölgelerinde kuyu açmak vb. bir takım inşa faaliyetlerine giriştiklerini, İslam ahalisini ve hatta Osmanlıya bağlı Tevarikleri tehdit ettiklerini, Tasilli bölgesinde bazı kişileri öldürüldüğünü ve Sudan ticaretini akamete uğrattıklarını ifade etmişti. Sami Bey raporunun devamında Fransızlar kendilerine tabi Hoggar reisi ve buna benzer kabile liderleriyle birlikte Osmanlı'ya bağlı nüfuzlu kişileri kendi yanlarına çekmek için görüşme yaptıklarını, bu kabileleri kendi yanlarına çekmek için sınır boylarında bazı faaliyetlerde bulduklarını yerel idareciler ve istihbarat elemanları tarafından kendisine haber ilettiklerini ifade etmiştir. Bu bağlamda Fransızların artan baskıları karşısında Tevariklerin Osmanlı makamlarından yardım talep ettikleri ancak alamadıkları Sami Bey'in raporundan anlaşılmaktadır. Fransızların bölgedeki faaliyetlerini durdurmak amacıyla Osmanlı makamları Şubat 1912'de Fransızca'yı iyi seviyede bilen Nalut Kaymakamı Doktor Refet Bey'in Tarat bölgesinde faaliyet gösteren Fransız yetkili subayıyla görüşmek üzere gönderilmesine karar vermişti⁶⁸. Ancak yapılan görüşmeler bir sonuç vermedi. 27 Kasım 1911'de Fransız birlikleri Canet'e girmiş ve senusi zaviyelerini kendilerine karargâh yapmışlardı. Böylece bölgede bulunan Tevarik liderleri Fransızların hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı⁶⁹.

Osmanlı Devleti, Trablusgarp Harbi nedeniyle Canet bölgesindeki etkisini kaybetmiştir. Nitekim savaşın bitiminde imzalanan Uşi Antlaşması'ndan sadece 10 gün önce 7 Ekim 1912 tarihli telgraf, Canet ve Tarat bölgelerinde Fransızların birleştiğini, diğer bazı arazileri de almak istediklerini ve bu duruma karşı mahalli yetkililerin protesto etmekten başka bir şey yapamadıklarını ifade

67 Osmanlı yönetimi bölgedeki birçok sorunun çözümü konusunda yetersiz kalmaktaydı. Meclis görüşmeleri esnasında Trablusgarp mebusları Tunus sınırında bulunan ve Gademis kazasına bağlı bölgelerin Fransızlar tarafından işgal edildiğini ancak duruma kayıtsız kaldığını ifade ediyorlardı. Bölgedeki ahalinin geçim kaynaklarının tarımsal faaliyetler olduğunu, arazilerini kaybedenlerin yoksulluğa düşer olduklarını, hiç değilse halkın ihtiyaçları için tazminat verilmesini talep etmişlerdi. Trablusgarp mebuslarının meclis tutanakları için bkz. Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 235.

68 BOA., BEO., 4063/304710, 31 Kanunusani 1327/M. 9 Şubat 1912.

69 Ahmet Kavas, *a.g.e.*, s. 290.

Görüş

Akademik
Bakış

254

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

etmekteydi⁷⁰. Böylece Canet bölgesindeki Osmanlı nüfuzu Trablusgarp'ın elden çıkmasıyla kesin olarak bitmiş oldu. Daha sonra Canet lideri Şeyh Amud Fransızlarla mücadelesine kaçmış olduğu Merzuk'ta devam etmiş, hatta 1916'da bölgeyi 28 Ekim 1918'de Fransızların kalıcı işgaline kadar yeniden kısa bir süre elinde bulundurdu. Ekim 1918 tarihinden itibaren bu bölge üzerinde Fransızların mutlak hâkimiyet dönemi başlamış oldu⁷¹.

Sonuç

19. yüzyıl boyunca İngiltere ve Fransa'nın liderliğinde devam eden sömürgecilik yarışı, Afrika kıtasını da içine alacak şekilde genişlemeye devam etmiştir. Bazı zamanlar İngiltere ile Fransa arasındaki çıkar çatışmaları yapılan anlaşmalarla giderilmekteydi. Dolayısıyla taraf devletlerin yaptığı taksime uygun olarak Fransa, Batı Afrika üzerinden Orta Afrika'ya kadar sınırlarını genişletmişti. Sahra altı Afrikasında etkisini giderek artıran Fransız birlikleri 19. yüzyılın sonlarına doğru kuzeye doğru hareketle Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki tek toprak parçası olan Trablusgarp'ın güney sınırlarına kadar ilerlemişlerdi. Esasen batılı devletler Sahra'da bulunan bazı merkezlerin Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu kabul etmişlerdi. Fakat bölgede genişleme amacı gütmeyen Osmanlı Devleti'nin belirsiz politikası nedeniyle Fransa'nın bu bölgelere sarkması önlenemedi.

Fransa, Orta Afrika'dan Sahra'nın önemli merkezleri boyunca ilerleyen transit ticareti kendi kontrolünde olan Cezayir ve Tunus topraklarına kaydırmak için bazı bölgeleri işgal etme girişiminde bulunmuştur. Fransızların Sahra'nın yerli halkı Tevariklerle iyi ilişkiler kurma politikası özellikle, Osmanlı sınırına yakın coğrafyalarda yerini güçlü bir direnişe bırakmıştır. Canet, Bilma, Kavar gibi önemli merkezlerde Fransız işgaline karşı bir direniş durumu ortaya çıkmıştır. Nitekim 20. yüzyılın başlarında Afrika'da Türk-Fransız ilişkilerini belirleyen etmenlerden birisi de Canet meselesi olmuştur. Canet'in diğer bölgeleri de kontrol edecek şekildeki coğrafi konumu Fransızların özellikle bölgedeki faaliyetlerini artırmasına neden olmuştur. Ancak Tevarik kabileleri Fransızlara karşı Osmanlı halifesine bağlı olduklarını göstermişlerdir. Daha sonra yapılan müzakereler sonucunda Canet bölgesi tarafsız bölge ilan edilmiştir. Ancak ifade edilmelidir ki Canet'in Fransızlar tarafından işgal edilmemesinin birden fazla nedeni vardır ve bu büyük ölçüde Türklerin bölgede güçlü oldukları imajından kaynaklanmamaktadır. Fransa'nın İtalyan hükümeti ile yapmış olduğu anlaşma Trablusgarp'ın işgal edilmesini engellemiştir. Kısaca Fransa Cezayir, Tunus ve Fas üzerindeki hâkimiyetini tanıması karşılığında İtalya'ya Trablusgarp'ı işgal etmeyeceğini taahhüt etmiştir. Bununla beraber İngiltere, İtalya ve Almanya Merkezi Afrika'dan gelen transit ticaretin durmaması ve önemli merkezlerin Fransız işgaline girmemesi konusunda görüş birliğindeydiler. Böyle bir durumda Canet'in işgali batılı devletlerin tepkisini çekebilirdi. Zaten Fransız bir-

70 BOA., BEO., 4094/306976, 24 Eylül 1328/M. 7 Ekim 1912.

71 Ahmet Kavas, *a.g.e.*, s. 290.

Gazi

Akademik
Bakış

255

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

likleri Batı ve Orta Afrika'nın önemli bir kısmını ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla Fransa'nın kuzeye doğru hareketi uzun süredir uğraştığı edinimleri riske sokabilirdi.

1906'dan itibaren ortaya çıkmaya başlayan Canet Meselesi taraf devletlerin birbirlerini uyardıkları diplomatik yazışmaların ötesine geçmemiştir. Bazı zamanlar bölgeye Fransız ve Türk birliklerinin girdikleri görülmüş ise de karşılıklı bir sıcak savaş durumu söz konusu olmamıştır. Canet meselesinin bu şekilde uluslararası gündeme taşınmasında Osmanlı devlet adamlarının meseleyi yakından takip etmesiyle yürütülen diplomatik çabalar gösterilebilir. Nitekim Canet ve civarındaki bölgeler için Gat'a gönderilen Cami Bey bunu en iyi şekilde göstermektedir. "Canet Meselesi" olarak tarihe geçen bu kriz durumu Fransızların bölgeyi kalıcı olarak işgal edecekleri 1911/1912 Trablusgarp Harbi'ne kadar devam etmiştir.

KAYNAKLAR

Salnameler

Trablusgarp Vilayet Salnameleri H. 1301, (M. 1883/1884); H. 1302, (M. 1884/1885)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 2839/212909, 20 Mayıs 1322/M. 3 Temmuz 1906, Trablusgarp vilayeti Vali Vekili Recep Paşa'dan Sadrazam Mehmet Ferit Paşa'ya BEO., 2897/217242, 6 Ağustos 1322/M. 19 Ağustos 1906, Vali Recep Paşa'dan Sadaret Makamı'na.

BEO., 3001/225035, 12 Şubat 1322/M. 25 Şubat 1907, Sadaret Makamı'ndan Vali Recep Paşa'ya.

BEO., 3082/231150, 5 Haziran 1323/M. 18 Haziran 1907, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'dan Sadaret'e.

BEO., 3115/233609, 21 Temmuz 1323/M. 3 Ağustos 1907, Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne.

BEO., 3613/270954, 26 Temmuz 1325/M. 7 Ağustos 1907, Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne.

BEO., 3302/247643, 16 Nisan 1324/29 Nisan 1908, Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne.

BEO., 3324/249295, 20 Mayıs 1324/M. 2 Haziran 1908, Vali Recep Paşa'dan Sadaret Makamı'na.

BEO., 3615/271064, 23 Temmuz 1325/M. 5 Ağustos 1909, Vali Recep Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne

BEO., 3635/272579, 25 Ağustos 1325/M. 7 Eylül 1909, Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e.

Görüş

BEO., 4063/304710, 31 Kanunusani 1327/M. 9 Şubat 1912, Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e.

BEO., 4094/306976, 24 Eylül 1328/M. 7 Ekim 1912, Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne.

Hariciye Siyasiye (HR.SYS), 1603/113., 30 Ağustos 1324/M. 12 Eylül 1908, Osmanlı Fransa Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne.

HR.SYS., 1601/88, 23 Mayıs 1322/M. 5 Haziran 1906, Osmanlı Fransa Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne.

HR.SYS., 1601/91, 10 Temmuz 1322/M. 23 Temmuz 1906, Osmanlı Fransa Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne.

HR.SYS., 1603/120., 24 Şubat 1324/M. 9 Mart 1909, Osmanlı Fransa Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 02722/11, 9 Kanunusani 1909/M. 22 Ocak 1909, Osmanlı Fransa Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne.

Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 193/6, 7 Ağustos 1326/M. 20 Ağustos 1910, Hinterland sorununa dair Bâb-ı Âlî Hukuk Müşavirliğine dair belge.

HR.HMŞ.İŞO., 193/13, 23 Zilkade 1328/M. 26 Kasım 1910, Sadaret'ten Dahiliye Nazreti'ne.

HR.HMŞ.İŞO., 201/63, 18 Temmuz 1327/M. 30 Temmuz 1911, Hinterland sorununa dair Bâb-ı Âlî Hukuk Müşavirliğine dair belge.

Yıldız Perakende Arzuhaller ve Journaller (Y.PRK.AZJ), 43/46, 18 Şevval 1319/M. 28 Ocak 1902, Trablusgarp vilayetine dair kapsamlı bilgileri içeren rapor.

Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Maruzâtı (Y.PRK.EŞA). 33/9, H. 6 Muharrem 1317/M. 17 Mayıs 1899, Merkezi Afrika'ya dair Fransız resmi raporunun Osmanlıcaya tercümesidir.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 188/42, 10 Mart 1315/M. 22 Mart 1899, Seraskerlik Makamına ait belgedir.

Telif ve Tetkik Eserler

BAYKURT, Cami, "Canet Meselesine Dair", Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), İstanbul, Kasım 1911, C. 5, S. 113.

BAYKURT, Cami, Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat, Haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003.

BAYKURT, Cami, Trablusgarp'tan Sahra-yı Kebir'e Doğru, Sadeleştiren Yüksel Kanar, Ark Kitapları, İstanbul, 2011.

ÇAYCI, Abdurrahman, Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Ebu'l-Muzaffer Recep, Trablusgarp Ahvali, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1327.

Gazi

Akademik
Bakış

257

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

GIOLITTI, Giovanni, Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?, Haz. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2012.

HOLT, P.M., A Modern History of the Sudan, WeidenfeldandNicolson, London, 1961.

KARASAPAN, Celal Tevfik, Libya Tablusgarp, Bingazi ve Fizan, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1961.

KAVAS, Ahmet, "Tevarik", *TDVİA*, C. 40, İstanbul, 2011.

KAVAS, Ahmet, Osmanlı-Afrika İlişkileri, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011.

KOLOĞLU, Orhan, Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003.

Mehmet Nuri, Mahmut Naci, Trablusgarp, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2012

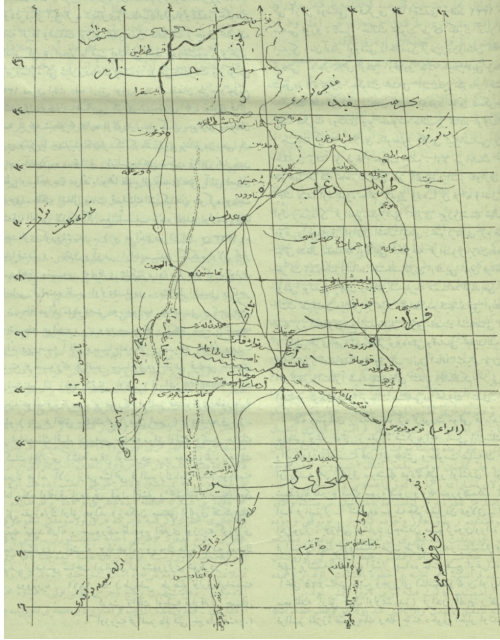
SHIBEİKA, Mekki, British Policy in the Sudan, Oxford University Press, London, 1852.

ŞIVGIN, Hale, Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

TANDOĞAN, Muhammet, Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih, Der Yayınları, İstanbul, 2015.

Ek. 1 Canet Bölgesini de içeren Trablusgarp haritasıdır.

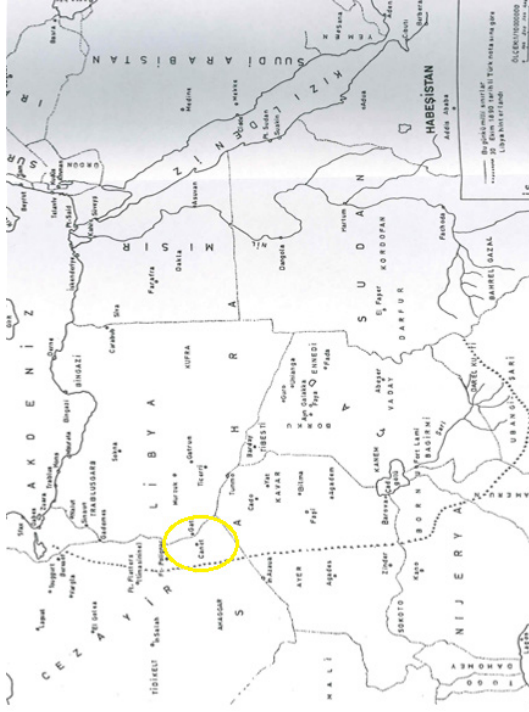

Kaynak: Cami Bey, "Canet Meselesine Dair", s. 154.

Gazi

Ek. 2 Canet'i gösterir Afrika haritasıdır.

Kaynak: Abdurrahman Çaycı, Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911), s. 202.

Extended Abstract

In the nineteenth century, colonialism expanded to include many regions from Far East to Africa under the leadership of Great Britain and France. The African continent was also influenced by these imperial activities, became the colonial space of the western states with the French influence from the beginning of the 19th century to the middle of the 20th century. After the French occupation of Algeria in 1830, French's the expansionist policy on Africa damaged firstly Turkish government, which had dominated the region for many centuries. Towards the end of the 19th Century, British and French forces began to spread control over North and East Africa, while Central Africa was under control. Indeed, French wanted to expand to the Great Saharan towards the end of the 19th century. The most important way of connecting the French colonies of North Africa and Central Africa was through the Sahara. So it is necessary to control the important points. For this reason, the Canet region with its important geographical location has become a region that the French want to penetrate. The fact that the Tevariks living in the region belonged to the Otto-

Gazi

Akademik
Bakış

259

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018

man Empire and even that the Ottoman authorities affiliated administratively itself the region caused a significant disagreement between the States. Even if Canet and its environs was ruled by Ottoman Empire in 1875 with the taking of the Gat region where it was a sub-province centre, the willing attitudes of the French led to new crises position. Although it is known that the French and Turkish have military presence in the region, it is understood that they have escaped direct warm warfare on both sides. The reason for this is that the French allowed and even encouraged the Italians to occupy in Tripoli in response to their acceptance of the dominance of Algeria and Morocco. This situation also delayed the occupation of Canet, which was in the hinterland of Tripoli, by France. As a matter of fact, after the Trablusgarp War while the Italians were invading Tripoli, the French occupied the territory of Canet. The Canet issue has also been an important turning point in terms of determining the relations of the Northern Tevariks living in the region with the French. The approach of the Ezgar and the HoggarTavarıkları to the Turkish administration has been the most important development that has prevented the activities of the French. Some Tevarik chiefs have been with the French, but the majority of the people in the region have expressed their commitment to the Ottoman caliphate. Indeed, the waving of the Turkish flag by the Canet region governor is the most important indicator of this. But the attitude of the Tevariks in favour of the Turkish government did not change the passive policy of the Ottoman State over the region. This has spurred the French authorities into expanding politics over the region. Undoubtedly, the Ottoman rulers in the region had important efforts. The Ottoman local authorities, especially the Governor Recep Pasha, closely followed French activities. It can be seen as an important achievement that the governor appointed Cami Bey who write this region later as ruler to Gat sub-province and controlled this area. The local administrators and the Ottoman Foreign Affairs followed an active policy about this events. Otherwise The French could quickly occupy the region. This diplomatic crisis, known as the Canet Problem, continued until 1912, when the Turks were strictly withdrawn from Tripoli. After this date, the French also suppressed the Tevariks and invaded the region and settled permanently.

Gaz

Akademik
Bakış

260

Cilt 11
Sayı 22
Yaz 2018